

**НАЗВИ СПОРУД У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ**

На основі українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. досліджено особливості мовних одиниць на означення промислових, торговельних, релігійних, громадських споруд. За допомогою лексикографічних праць виявлено питома та запозичену лексику, застарілі, діалектні слова.

The peculiarities of language units which mean industrial, trade, religious, public buildings were studied on the basis of Ukrainians business documents of the XVI – the beginning of XVII century. With the help of lexicographical works specific borrowed vocabulary, obsolete and dialectical names were revealed.

Пам'ятки української мови кінця XVI– початку XVII ст. містять цінний матеріал для мовознавців, оскільки в них досить яскраво відбита жива народна українська мова. Українські ділові документи забезпечували різні сфери діяльності людей, тому відображають лексичне багатство української мови того часу, її народнорозмовний колорит.

В історії української мови досліджено становлення різноманітних тематичних груп лексики, зокрема, Л.М. Полюги (абстрактна лексика), Г.В. Войтів (назви одягу), О.В. Кровицької (назви осіб), Г.М. Дидик-Меуш (медична номенклатура), Н.Й. П'яст (назви посуду), Т.І. Жили (адміністративно-територіальна лексика) та ін. Поза увагою мовознавців залишився пласт лексики на означення житлових і господарських будівель. Цю лексико-семантичну групу назв виділив В.В. Німчук у передмові до збірника актових документів Волині і Наддніпрянщини XVII ст. [1, с. 13]. Їх принагідно розглядає М.Л. Худаш у студії «Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)» [2].

Назви житлових споруд, їх елементів, засвідчені у писемних пам'ятках української мови кінця XVI – початку VII ст., а саме в Житомирських актових книгах, вже були предметом нашого розгляду [3]. Проаналізуємо номени на означення промислових, торговельних, релігійних, громадських будівель, простежимо особливості становлення та функціонування цих мовних одиниць, визначимо їх склад за походженням, з'ясуємо характер лексичних запозичень.

Лексема *бровар* «пивоварня»: все будоване: бровар, винниця, стаиня (ДМВН, 1605, 94), наявна й в інших слов'янських мовах і є давнім запозиченням, можливо, через польське посередництво, з німецької мови (ЕСУМ, I, 261). Номен фіксується з XV ст.: *броварь* «торгівля пивом» (ССУМ, I, 124). Репрезентований він у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.: *броварь/бруварь* «броварня, бровар, пивоварня; велика бляшана посудина для пива; вл. назва у мн. *Бровари*» (СЛУМ, III, 273), також функціонував у XVIII ст.: *броварь* «пивоварня» (Тимченко, I, 142). Знаходимо цю лексему в лексикографічних працях XIX–XX століть (Пискунов, 24), (Желехівський, I, 45), (Грінченко, I, 100). В усному мовленні слово активно використовується у буковинських діалектах: *броварь* «пивний завод» (Матеріали, I, 40), (Гуйванюк, 39). В сучасній українській літературній мові слово *бровар*, «пивоварний завод; робітник броварні», маркується як застаріле (СУМ, I, 237). Його похідні зафіксовані у пропріальній лексиці, пор. м. *Бровари* Київської обл. (СГНУ, 46), прізвище *Броваренко* (СП, 57).

Номен *буда* «поташний завод»: на выдане мнє з буди... двадцати лаштов попелу (АКЖГУ, 1611, 159), має аналоги у багатьох інослов'янських мовах, походить, очевидно, через посередництво польської, з німецької мови (ЕСУМ, I, 277). Ця омонімна лексема фіксується з XV ст.: «клітянка з дерева, соломи, глини», «поташня» (Тимченко, I, 147). У староукраїнській мові XVI – початку XVII ст. виявлені такі значення: «(житлова або господарська споруда), будівля», «поташня» (СЛУМ, III, 83). У словниках XIX–XX ст. теж міститься це слово (Желехівський, I, 47), (Грінченко, I, 105). У діалектному мовленні воно активно функціонує лише в одному із значень з різноманітною семантикою: у

західнополіських говірках – «шалаш з гілляк, тимчасове накриття» (Аркушин, I, 35), говірки Одещини – «курінь» (Москаленко, 18), бойківські говірки – «колиба» (Онишкевич, I, 74), наддністрянські – «собача будка; погано збудована хата; тимчасова будівля» (Шило, 60). У сучасній українській літературній мові номен *буда* «поташний завод» кваліфікується як застарілий, проте широко використовується в інших значеннях (СУМ, I, 246). Також виявляється у пропріальній лексиці: прізвище *Буда* (СП, 58), (Фаріон, 151), (Чучка, 94), населені пункти *Буда* по всій території України (СГНУ, 47).

Слово *винниця* «винокурня»: викрадено ми *винницю*, в *которои* горелку *курят* (АЖМУ, 1583, 53), спільнослов'янського походження, пох. від праслов'янського *vino (ЕСУМ, I, 377). *Виньниця* фіксується з XV ст. у праці І. Срезневського (Срезневский, I, 261) У «Словнику української мови XVI – початку XVII ст.» це слово у значенні «винокурня» реєструється з XVI ст. (СлУМ, IV, 63). Воно вміщене у перекладних лексикографічних працях XIX–XX ст.: (Желехівський, I, 80), (Уманець, I, 80). Функціонує лексема і в сучасній українській мові: у значенні «підприємство, де виготовляли горілку і спирт; гуральня» як застаріле, «виноградник» як діалектне (СУМ, I, 441). Тож в усному народному мовленні маємо такі засвідчення: *винниця* «гуральня» у буковинських говірках (Матеріали, I, 56), *винниця* «виноградник» у закарпатських (Сабадош, 38).

Лексема *воскобоиня* «воскобійня»: викрадено ми, *деи*, *воскобоиню*, в *которои* украдено воску штуку (АЖМУ, 1583, 53), зафіксована у лексикографічній праці Є.Тимченка як «місце, де б'ють віск», XVI ст. (Тимченко, I, 314). Репрезентована ця лексема і в «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст. (СлУМ, IV, 239), а також в інших лексикографічних джерелах (Желехівський, I, 122), (Грінченко, I, 257), (Рудницький, I, 440). На сучасному етапі розвитку української мови слово *воскобійня* функціонує у значенні «приміщення або підприємство, де добувають віск із вощини» (СУМ, I, 743).

Один із видів споруд має назву *корчма* «шинок»: *корчомъ медовых горелчаных и пивныхъ* (АЖГУ, 1590, 49). Ця лексема засвідчена українськими писемними пам'ятками середини XIV ст. (ССУМ, I, 501). Вона успадкована із праслов'янської мови і поширена на слов'янських теренах (ЕСУМ, III, 46). Номен *корчма* представлений у багатьох словниках минулого: (Желехівський, I, 369), (Уманець, II, 38), (Грінченко, II, 289), а також у сучасних лексикографічних працях: (Рудницький, II, 742), (ВТСУМ, 578), (СУМ, IV, 302). Зберігаючи своє значення, ця лексема активно функціонує в українських діалектах: поліські говори (Лисенко, 104), бойківські (Онишкевич, I, 380), закарпатські (Сабадош, 151). Її похідні виявляються в українському ономастиконі: населений пункт *Корчмище* Житомирської обл. (СГНУ, 209), прізвища *Корчмар* (Чучка, 289), *Корчмій* (СП, 188).

Номен *костель* як назва релігійної споруди: стала собі *в* плебаниі при костеле (АЖГУ, 1635, 115), походить із давньоверхньонімецької, від латинського *castellum* «укріплення» (Фасмер, II, 347). Словник І. Срезневського фіксує цю назву як «башта; костел» з XIV ст. (Срезневский III, 1426). Знаходимо її у давніх писемних пам'ятках XV ст. (ССУМ, I, 502), а також у лексикографічних працях XIX–XX ст.: (Желехівський, I, 370), (Грінченко, II, 291), та у сучасних словниках (СУМ, IV, 309).

Слово *кузня*: *заставъшы... его в кузни реместви робечого* (АЖГУ, 1635, 195), має відповідники у багатьох слов'янських мовах, пох. з праслов'янського **kuz(ь)nja* (ЕСУМ, III, 126). *Кузня* у значенні «рід кованої посудини; міра місткості» вживалася у XV ст. (ССУМ, I, 527). Лексема наявна у перекладних лексикографічних працях XIX–XX ст.: (Пискунов, 118), (Желехівський, I, 387), (Уманець, II, 57). Сьогодні назва функціонує у діалектному мовленні в бойківських говірках *кузьня* (Онишкевич, I, 393), а також у літературній мові: *кузня* «майстерня або цех, де обробляють метал куванням» (СУМ, IV, 386).

Номен *млынъ* «споруда, що розмелює зерно», пох. з праслов'янського *тълпнъ: з млынами ѿбема... з колесами мучными и стуинными и зъ ихъ вымерками (АЖМУ, 1584, 121), має відповідники у багатьох слов'янських

мовах (ЕСУМ, III, 489). Він був поширений у староукраїнській мові XIV–XV ст. (ССУМ, I, 602). У словниках XIX–XX століть теж фіксується (Желехівський, I, 47), (Грінченко, I, 105). Активно використовується на сучасному етапі розвитку мови у літературному мовленні (СУМ, IV, 764).

Назва виробничої споруди *пекарня* «приміщення для випікання хліба»: там же виділилися *в пекарни* (АЖГУ, 1635, 129), при мене в пекарни (ДМВН, 1609, 149), відсутня у писемних пам'ятках XIV–XV ст. У словниках XIX–XX ст. виявлені такі значення лексеми: «кухня; хлібня» (Пискунов, 180), «хлібопекня» (Уманець, III, 9), «пекарня, булочна; кухня» (Грінченко, III, 105). В сучасній українській мові *пекарня* – «невелике підприємство для випікання хліба; заст. приміщення для приготування їжі, кухня» (СУМ, VI, 110). В українських діалектах знаходимо похідні: бойківські говірки – *пекаронька* «пекарня» (Онишкевич, II, 46).

Назва промислової споруди *рудня* «рудник; металургійний завод»: позовь... ѿ побудованє рудни (АКЖГУ, 1611, 37), спільнослов'янського походження, пох. від праслов'янського *guda, що знайшло своє продовження в багатьох слов'янських мовах (ЕСУМ, V, 134). Слово не зафіксоване у словнику І. Срезневського, відсутнє у писемних пам'ятках XIV–XV ст. Знаходимо його у лексикографічних працях XIX–XX ст.: «ливарний завод» (Пискунов, 230), (Желехівський, II, 841), (Уманець, III, 278), «місце видобування залізної руди; ливарний завод» (Грінченко, IV, 85). Яскраві приклади функціонування лексеми містить пропріальна лексика, зокрема, це назви поселень *Рудня* у Волинській, Житомирській, Київській, Львівській, Рівненській та інших областях України (СГНУ, 364).

Слово *тюрма/турма* «місце ув'язнення»: застал єсми тог[о] слугу... в турме (АКЖГУ, 1611, 236), поширилося через посередництво польської мови з німецької *Turm* «башта, вежа» (ЕСУМ, V, 695). Воно засвідчене в українських лексикографічних працях XIX–XX ст.: (Желехівський, II, 994), (Уманець, IV, 131), (Грінченко, IV, 297). Збереглася назва *тюрма* і в сучасній українській літературній мові (СУМ, X, 335). У діалектному мовленні номен *тюрма*

«в'язниця» використовують на Бойківщині (Онишкевич, II, 308). Західнополіські говірки України містять похідне *тюрміян* «той, хто сидів у тюрмі, в'язень» (Аркушин, II, 215).

Назва *церковъ* «культова споруда, церква, храм»: на *церковъ*... стреляли (АЖГУ, 1590, 60), має відповідники чи не в усіх слов'янських мовах і походить від праслов'янського *сьґку, що виводиться з германських мов (ЕССЯ, III, 198). Її знаходимо у мові писемних пам'яток початку XIV століття (ССУМ, II, 524), у словнику І. Срезневського (Срезневский, III, 1444). Вона послідовно засвідчена лексикографічними працями XIX–XX ст.: (Пискунов, 281), (Желехівський, II, 1052), (Уманець, IV, 190), (Грінченко, IV, 427). Активно використовується у літературному мовленні: *церква* – «релігійна організація; будівля, в якій відбувається християнське богослужіння» (СУМ, XI, 202).

Назва медичного закладу *шпиталь* «лікарня»: до шпиталю былъ *вєрнєнии* (АКЖГУ, 1611, 116), запозичена через польську мову з німецької (Фасмер, I, 445). Лексикографічні праці минулого теж вміщують цю лексему: (Пискунов, 297), (Желехівський, II, 1098), (Грінченко, IV, 510). Семантика її дещо розширилась у сучасній українській літературній мові: «військово-медичний заклад для стаціонарного лікування хворих; місце, де лежать поранені; заст. лікарня; богадільня» (СУМ, XI, 523). Діалектне мовлення теж зберігає номен *шпиталь* «лікарня»: бойківські говірки (Онишкевич, II, 388), буковинські (Гуйванюк, 670).

Таким чином, лексика на означення споруд, виявлена у писемних пам'ятках української мови кінця XVI – початку XVII ст., містить багату джерельну базу не лише для досліджень з історії української мови, а й для вивчення матеріального світу українців того історичного періоду. Це переважно номени виробничо-професійної галузі діяльності (*буда, кузня, млин, рудня* тощо), торговельної (*корчма*), релігійної (*костел, церква*) та інших сфер суспільного життя (*шпиталь, тюрма*). Здебільшого вони походять із праслов'янської мови і мають відповідники в інших слов'янських мовах. Зафіксовано лексичні запозичення, переважно із польської, німецької мов.

Більшість виявлених мовних одиниць послідовно засвідчені лексикографічними працями минулих століть, функціонують у складі активної лексики сучасної української літературної мови, частково перейшли у розряд діалектних, застарілих. Також вони простежуються у сучасному пропріальному лексиконі.

СКОРОЧЕННЯ

- АЖГУ   Акти Житомирського гродського уряду:1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.
- АЖМУ   Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К., 1965. – 192 с.
- АКЖГУ   Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 390 с.
- Аркушин   Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. Т. 1–2.– Луцьк, 2000.
- ВТСУМ   Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2005. – 1728 с.
- Грінченко   Словарь української мови / Упор. Б. Грінченко. Т. I–IV. – К., 1907–1909.
- Гуйванюк   Словник буковинських говірок/ За ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці, 2005. – 688с.
- ДМВН   Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та інші. – К., 1981. – 315 с.
- Желехівський   Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. Т. 1–2. Львів, 1885–1886.
- ЕСУМ   Етимологічний словник української мови: У 7 т. Т. I–V. – К.,1982–2006.
- Матеріали   Матеріали до словника буковинських говірок / Ред. кол. Ю.О. Карпенко та ін. Вип. 1–6. – Чернівці., 1971–1979.

- Москаленко Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса, 1958. – 78 с.
- Лисенко Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1974. – 260 с.
- Онишкевич Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К., 1984.
- Пискунов Пискунов Ф. Словник живої народної, писемної і актової мови руських югівщан російської і Австрійсько-Венгурської цесарії. – К., 1882. – 304с.
- Рудницький Рудницький Я.Б. Етимологічний словник української мови. Т. 1–2. – Вінніпег, 1962–1972.
- Сабадош Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород, 2008. – 480 с.
- СГНУ Горпинич В. О. Словник географічних назв України. – К., 2001. – 526 с.
- СЛУМ Словник української мови XVI–XVII ст. Вип. 1–13. Львів, 1994–2006.
- СП Словник прізвищ / Гол. ред. К.М. Лук'янюк. – Чернівці, 2002. – 424 с.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Редкол. Л.Л. Гумецька та ін. Т. 1– 2. – К., 1977–1978.
- Срезневский Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. Т. I–III. – М., 1989.
- СУМ Словник української мови: В 11 томах. – К., 1970–1980.
- Тимченко Історичний словник українського языка / Зредагував Є. Тимченко. Кн. 1. Зошит 1–2. – Харків, 1930, 1932.
- Уманець Словар російсько-український / Укл. М. Уманець, А. Спілка. Т. 1–4. – Львів, 1893–1898.
- Фаріон Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX ст. (з етимологічним словником) – Львів, 2001. – 371 с.

- Фасмер   Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. – М., 2004.
- Чучка   Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів, 2005. – 704 с.
- Шило   Шило Г.Ф. Наддністрянський регіональний словник. – Львів, 2008. – 288 с.
- ЭССЯ   Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. Вып. 1–30. – М., 1974–2003.

ЛІТЕРАТУРА

1. Німчук В.В. Передмова // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та інші. – К., 1981. – С. 3–23.
2. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). – К., 1961. – 164 с.
3. Царалунга І.Б. Помешкання українців кінця XVI – початку XVII століття // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 21. – Житомир, 2010.